

41 פנים

סתיו תש"ן

רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח

הבטים בתרבות יהודית בימי הביניים
מספרד עד סין

קטע מספר שמות – מהחלק החסר בכתר ארם צובה

יוסף עופר

קטע נוסף מן התורה מכתב-היד היקר כתר ארם צובה נתגלה לנו באחרונה. זהו קטע לא גדול מתוך ספר שמות, ובו שרידים של 7-8 שורות מכל צד של הקלף. כידוע, כתב-יד זה של התנ"ך, אשר נוקד והוגה בידי בעל המסורה אהרן בן משה בן אשר, היה במשך מאות שנים בעיר חלב (ארם צובה) שבסוריה ובשנת תש"ח (1947) נפגע בפרעות. מבין כ-490 הדפים שהיו בו במקורו נותרו רק 295, ואילו גורלו של החלק החסר – ובו כמעט כל חלק התורה – לא נודע.

הקטע מצוי בידי מר שמואל סבאח (Sam Sabbagh), יליד חלב, המתגורר כיום בברוקלין, ניו יורק. לדבריו, הוא היה הראשון שנכנס לבית-הכנסת בחלב לאחר הפרעות בשנת 1947, נטל את פיסת הקלף הקרועה ומאז הוא שומר עליה בארנקו. אחרי הפרעות הוא יצא מחלב לאדאנה בתורכיה וכעבור זמן קצר עלה לארץ. בשנת 1968 היגר לארצות-הברית ועסק במסחר עד צאתו לפנסיה.

א. עדותו של מר סבאח והמסקנות ממנה

מר מיכאל גלצר, המזכיר האקדמי של מכון בן-צבי, פגש את מר סבאח במרכז הקהילתי של היהודים הספרדים בברוקלין ב-18 באוקטובר 1988, גבה ממנו עדות וקיבל מידיו תצלום של הקטע מן הכתר, שנעשה במכונת צילום מסמכים, מבעד לנרתיק הפלאסטיק שבו הוא מוחזק, להלן עדותו:

למחרת הפרעות של 29 בנובמבר 1947 בחלב, כאשר שמעתי שפרצו לכל כתי-הכנסת של חלב, הלכתי לבית-הכנסת העתיק לראות מה קרה. אני הייתי הראשון שנכנס לתוך בית-הכנסת אחרי הפרעות. מצאתי שפרצו את הדלת. איך הצליחו לפרוץ דלת ממתכת? הביאו ארמים [צ"ל ארמנים] מומחים ושפכו דלק ליד הדלת, הדליקו את הדלק ונשרף מילוי העץ שבתוך הדלת, מאחר

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות – ראה בסוף המאמר.
תודתי נתונה לפרופ' ייבין ולרב מ' ברויאר שקראו את המאמר והעירו הערות חשובות.
1 ראה: עופר, עמ' 280-283.

שנשרף קרסו לוחות המתכת שבחורץ, והם יכלו להיכנס. פתחו את כל ההיכלות והוציאו את כל ספרי-התורה. את כולם העלו באש. לא נשאר בעיר ספרי-תורה אחד. נשאר אך ורק בעיר תדף, בבית-הכנסת של עזרא הסופר. הלכתי בתוך ההריסות עד שהגעתי ל'היכל של אליהו הנביא'. (שם נהגה אימי להדליק נרות זיכרון, וכך נהגתי גם אני להדליק נרות לזכר הוריי.) איך פתחו את הכספת שבתוך ההיכל? הפכו אותה עם הדלת כלפי מטה. שלוש שכבות של פח היו בדופן האחורית של הכספת. חתכו אותה שכבה שכבה בתקווה למצוא כסף, אך מצאו שבתוכה בסך הכול כתביד — כתר תורה. הוא שימש מקור להעתקת ספרי-תורה. ראיתי שכתבי-היד נפגעו באש. ראיתי את הדפים שהתפזרו על הארץ ונפגעו מאש. יכולתי לקחת את כל החלק שנשאר, אך ידי רעדו מפחד ומהזוועות שראיתי. חשבנו שיבואו לשחוט את כולנו, כמו שהתורכים שחטו את הארמנים. לקחתי רק את הקטע הקטן, שהיה נפרד. את השאר השארתי ואמרתי למרדכי פחאם שיקח. הוא לקח אותו והביאו לארץ-ישראל ומסרו לידי יצחק בן-צבי. אשר בגדדי ישב אז בחלב, אך אין קשר למסכן זה ולכתר.

פרט נוסף: מר סבאח מוסר, ששמות ההוי"ה בכתר של עזרא הסופר נכתבו בזהב. לפני הפרעות הוא לא ידע מה מונח בכספת, ולדבריו אף אחד לא ידע.

שאלות רבות על גורל הדפים החסרים מכתר ארם צובה, בעיקר מחלק התורה, נותרו עד היום ללא מענה ברור. האם נשרפו דפים יקרים אלה, האם נגנזו, או שמא הם מצויים בידי מישהו? ² מן הקטע החדש ומדברי העדות של מר סבאח ניתן ללמוד משהו על שאלות אלו. סבאח מוסר, כי דפים מן הכתר התפזרו על הארץ ונפגעו מאש. אך מסתבר, כי לא כל הדפים החסרים נשרפו, חלק מן הדפים נקרע (כמו הדף שלפנינו), ואולי היו אנשים נוספים אשר נטלו מן השרפה דפים או בדלי דפים או גנזום בגניזה כלשהי שאולי תגלה אי-פעם.

2. תיאור הקטע

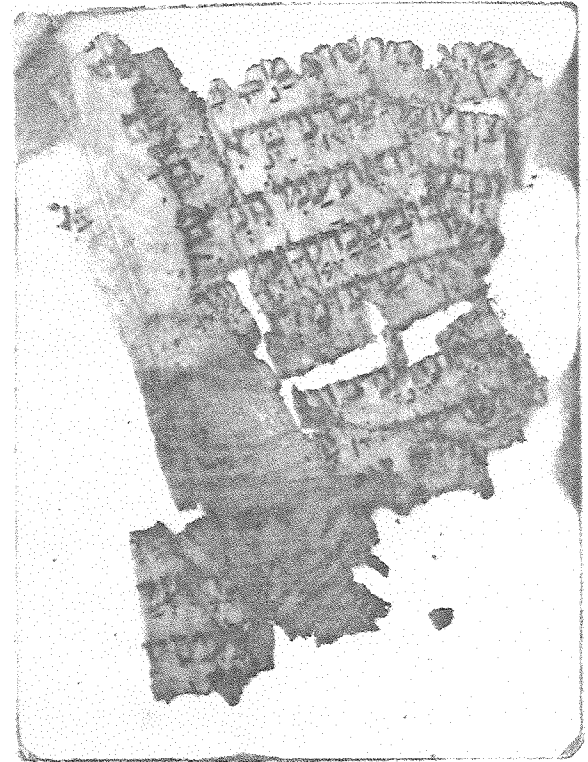
הקטע גופו אינו גדול ואיננו מכיל אלא שרידים של פסוקים בודדים. משום כך תרומתו למחקר המסורה ולנוסח המקרא היא מועטת. אף-על-פי-כן חביבים עלינו כל אות ואות, כל טעם וניקוד וכל הערת מסורה, ומן הראוי לתארם ולפרשם. זהו קלף צהוב במצב גרוע, מידותיו 7 × 9 ס"מ, הוא קרוע מכל צדדיו ומצויים בו נקבים. בכל צד ניתן לראות 7-8 שורות מעמודה אחת מן השלוש שהיו בעמוד ולזהות מספר פסוקים מפרק ח' בספר שמות, משהו מן המסורה הקטנה (מס"ק) שבין העמודות וכן אותיות ספורות מעמודה נוספת. להלן תעתיק הקטע משני צדדיו:

2 השערות בדבר גורל החלקים החסרים מן הכתר — ראה: שמוש, עמ' 123-126 ועוד.

עמ' א: שמ' ח: ג, ט-יב:

מס"ק עמודה 3	עמודה 2
משה נִימְתוּ הַצִּפְרָד	
מִן הַבְּתִימִים מִן הַחֲצֵר	ד
הַשְּׂדֵת וַיִּצְבְּרוּ	ח
חֲמֹרִים וַתִּבְאֵשׁ הָאֵשׁ	ל
פָּרְעָה כִּי הִיָּתָה	ח
כִּבְדֵּם אֵת ל	וּכְל
אלהם כא	עוֹרָא
אמ	ב'מ
	א
	לו אֵת
	ל אֵךְ

עמ' ב: שמ' ח: טז-יח (+ כה?):

מס"ק עמודה 2	עמודה 1
	מרת ליו כה אמר ה ה
	לח עמי עבדני בני אם
	ינף ח את עמי הן
	ש רב עבדני ובעמך
	הערב ומלא
	ס את הערב וג
	אשר ה
	וא א

העת
ערב

האותיות הכתובות בכתב כהה מופיעות בשלמות ואלו המופיעות בכתב בהיר קטועות. נוסף לכך, ניתן לזהות את המילים 'את העם' (ח: ד ? ח: כה?) בפיסת קלף נוספת, שהשתרבה במאונך לשורות הראשונות בעמוד א.

ג. השיקולים לזיהוי הקטע כחלק מן הכתר

- (1) צבע הקלף והדיו (לדברי מ' גלצר, שראה את המקור).
- (2) גודל האותיות וצורתן, גודל הרווח בין השורות, גודל אותיות המסורה הקטנה. כאשר התצלום מונח על פאקסימיליית הכתר, שורותיו קטנות במידה מועטת משורות הפאקסימיליה, דבר שיכול להיות מוסבר בהתכווצות הקלף או בעיוות שגרמה המכונה שבה צולם.
- (3) כמות הכתב בכל שורה ומספר השורות בכל עמודה (ראה דיון להלן).
- (4) צורת הקמץ (פתח ומתחתיו נקודה), המרכא והטפחא (לפעמים קו זקוף דומה לגעיה).
- (5) נקודתיים בסוף פסוק מופיעות בצורה לא סדירה (בסוף פס' ט אין נקודתיים, ואילו בסוף פס' טז מסומנות נקודתיים).
- (6) כתיב, ניקוד, טעמים, סימון הרפה, שיטת הגעיות, חילוף ב"א וב"נ. צירוף כל הבחנים שנמנו פה עשוי להביא למסקנה שקרוב לוודאי שקטע זה שייך לכתר. בצירוף עדותו של המחזיק בו אפשר לאשר עובדה זו בודאות גמורה.

ד. בדיקת מרווחי הכתיבה בכתר ארם צובה ובקטע החדש

כדי לבדוק את דרך הכתיבה בקטע שנמצא ולהשוותה לדרך כתיבתו של הכתר מבחינת אורך השורות וצפיפות השורה, נעזרתי במעבד תמלילים. חיפשתי את אורך השורה המתאים שעל-פיו ניתן לסדר את שורות הקטע כמו במקור. כיוון שניתן לזהות בקטע שורות משלוש עמודות בכתר (זיהוי השריד מן העמודה הרביעית אינו ודאי), ניתן להעריך בדרך זו כמה שורות היו בכל עמודה בכתב-היד. על-פי המרחק בתנ"ך בין הכתוב בשני צדי הקטע, ברור שאלו שתי עמודות סמוכות. הבדיקה העלתה שמספר השורות צריך להיות בין 26 ל-29. אין לדעת אם היה הקטע קרוב לראש הדף או לתחתיתו; בכל מקרה, המרחק בין שורה לשורה שמאחריה הוא בדיוק כאורך עמודה אחת.

בכתר היו 28 שורות בכל עמודה (כך מעיד הרב יהודה עטייה מחלב, שבדק את כל חומשי התורה לבקשת פרופסור מ"ד קאסוטו [סימנו של המסמך בתוך מסמכי קאסוטו: ת4], וכך בכל החלק המצוי כיום ובתצלומי העמודים הבודדים של התורה). מספר זה מתאים לחלוטין לממצא. כמוכן, כתיבת הסופר איננה מתאימה בדיוק לסידור המחשב, ויש צורך בתיקונים קלים כדי ליצור 'שחזור' שיתאים לכל הנתונים וגם יכתב על-פי שיטה קבועה של אורך. התברר, שהסרגל המתאים הוא זה שבו מירב הסימנים (אותיות ורווחים) בשורה הוא 21-22.

כדי לאמת מסקנה זו, כתבתי את העמוד מבראשית שצולם בספרו של ויקס³ והתברר שאף פה הסרגל המתאים הוא של 21-22 סימנים בשורה לכל היותר.

3 את תצלומי — ראה: שמוש, לוח א.

ה. מקום הקטע החדש בכתר

על-פי מחקרו של ד"ר מרדכי גלצר ועל-פי רשימות מ"ד קאסוטו שחקרתי⁴, התברר שחלק התורה בכתר ארם צובה כלל 114 או 124 דפי קלף. קביעה זו מבוססת על כך, שכל קונטרס בכתר הכיל עשרה דפי קלף, וחלק התורה החל בעמוד ב של הדף הראשון בקונטרס והוא מסתיים בעמוד א של הדף החמישי של אחד הקונטרסים. צפיפות הכתיבה הממוצעת בכתר בחלק הנביאים היא 2.7 (יחידות המנייה כאן ולהלן הן: מספר עמודים בתנ"ך-קורן השווים באורך הטקסט לדף בכתר). הצפיפות בחלק התורה היתה 2.56 אם היו בו 114 דפים, ו-2.88 אם היו בו 124 דפים. אם האפשרות הראשונה נכונה, הרי הקטע שלפנינו היה שייך לדף 24 של התורה, כלומר לדף הרביעי של הקונטרס השלישי (מסוף תצלומו של ויקס [ברא' כז: לד] עד סוף העמוד הכולל את עמ' א של הקטע שלפנינו יש 18 דפים, והצפיפות לדף — 2.88). על-פי האפשרות השנייה, הקטע שלפנינו הוא מדף 26 של התורה (מסוף תצלום ויקס — 20 דף, הצפיפות — 2.59). בשני המקרים עמ' א של הדף אמור להיות צד הבשר של העור, ועובדה שניתן אולי לבודקה במקור, אך לא בתצלום.

ו. בדיקת פרטים נוספים בקטע החדש

כתיב, טעמים וניקוד: הכתיב מתאים בכל מקום לנוסח המסורה. המילים שבקטע החדש, אין לגביהן מחלוקת כתיב בכתבי-היד לבשוד⁵. גם הטעמים והניקוד מתאימים לנוסח המקובל ואין בהם כל חריגות או תופעות מיוחדות. געיות וחילופי בן-אשר ובן-נפתלי: בקטע נמצאת תיבה אחת שבה נחלקו בן-אשר ובן-נפתלי: אם-אינך (ח: יז).⁶ לדעת בן-נפתלי, ישנה געיה במלה 'אם' ואילו לדעת בן-אשר אין געיה. בקטע שלפנינו אין געיה, כבן-אשר (אמנם הקטע קרוע ומוסתר בצילום באמצע המלה 'אם', אך אילו היתה געיה היינו יכולים לראותה). ניקוד 'הצפרדעים' (ח: ט): מלה זו לא נשתמרה בשלמותה בקטע, ורק שרידי ניקודה נראים. אפשר להבחין בכירור בגעיה באות ה'. געיה זו היא כנראה געיה פונטית, הבאה לציין את נעות השווא שאחריה, אף-על-פי שאין בו דגש. אולם נראה מן התצלום, שניקוד האות צ' הוא בשווא בלבד (ולא כחטף פתח). והדבר קשה משני פנים. ראשית, ככל הדוגמות בכתר, שבהן אין דגש לאחר ה' הידיעה ומופיעה געיה — מופיע גם

4 ראה: גלצר, עמ' 170-172; עופר, עמ' 280-283.
5 ראה: ברויאר, במפתח הכתיב, עמ' 311. כתבי-היד של התנ"ך המוזכרים במאמרי הם:
ל — כת"י לנינגראד, פירקוביץ B19A.
ב — כת"י B.M. Or. 4445.
ש — כת"י ששון 507 (לשעבר), כיום: ירושלים 24°5702.
ש1 — כת"י ששון 1053 (לשעבר).
ד — מקראות גדולות, דפוס ויניציאה רפ"ד-רפ"ו.
6 ראה: ספר החילופים, עמ' י; ייבין, סעיף יב, 34.

חטף (חטף-פתח או חטף-קמץ, כהתאם לניקוד האות הבאה, פרט למלה אחת שבה הגיית השווא היא בגון הקבוץ שאין לו חטף).⁷ שנית, מצינו עדות מפורשת על נוסח הכתר במקום זה ונאמר בה שיש פה חטף-פתח, הכוונה לכירורים של יעקב ספיר על הכתר. להלן שלושת המקורות המוסרים על כירוריו של ספיר במקום זה. (א) 'מאורות נתן': 'שמות] ח ח [צ"ל ח:ז] הַצְפַּרְדְּעִים — א"כ [אינו כן] אלא בח"פ כולהון [בחטף-פתח כולם]';⁸ (ב) עיתון 'הלכנון': 'ח' ז' הצפרדעים הה"א כמתג והצד"י רפויה והריש בח"פ' (בחטף-פתח, כנראה צ"ל הצד"י רפויה ובחטף-פתח).⁹ (ג) תנ"ך ילין-קמחי, שמות ח: א: 'כל הצפרדעים הה"א כמתג והצדיק רפה וח"פ כתר'.¹⁰ אפשר אולי לשער שהקביעה שבכל 'הצפרדעים' יש חטף-פתח אינה מדויקת (שהרי השאלה לא נשאלה ישירות על פסוק ט שאנו עוסקים בו), אולם הדבר קשה, שהרי יש בו חריגה ממנהג הכתר (אף שמצאנו כעין זה בכ"י ב¹¹) ואינה דומה דייקנות הכתר לדייקנות שאר כתבי-היד. אולי בכל זאת היה חטף-פתח במקום זה ולא נשתמר אלא חלקו (שני

הסימנים המרכיבים סימן זה מסומנים לעיתים קרובות בריחוק-מה זה מזה).¹² שאר הגעיות: היתה (שמ' ח: יא; געיה קלה בפשטא, כמנהג הכתר); ובעמך (שמ' ח: יז); מבנה סדיר בטעם מפסיק).¹³

מלים ללא געיה: ויצברו (שמ' ח: י; מבנה סדיר בטעם משרת); הנני (שמ' ח: יז); ובעבדיך (שמ' ח: יז); געיה קלה אינה מופיעה בדרך-כלל בטעם משרת); את-הערב (שמ' ח: יז); געיה קלה אינה שכחה באתנח).¹⁴

המסורה:

(1) הנהלת (שמ' ח: א) — ד' חס'. במקום זה השתמרה ההערה אך לא הפסוק עצמו. מחישוב הטורים עולה שהמלה 'הנהלת' עמדה בשורה זו בעמודה האמצעית בדף, ואליה מתייחסת ההערה. ראה הערה דומה במ"ק-ד כאן ובמ"ג-ד לעיל שמ' ז: יט. ההערה מתייחסת לכל ה'לישנא' (כולל: נהרתם, נהרתיך וכד').

(2) השדת (שמ' ח: ט) — ל' חס' ובל עזרא ב' מ' א'. המסורה קובעת מתי מלה מלשון שדות (כולל השדות, שדותינו, שדותיכם וכד') מופיעה ככתיב מלא ו' ומתי ככתיב חסר. בדרך-כלל הכתיב הוא מלא פרט לפסוק שלפנינו (שמ' ח: ט) ופרט לפסוקים מספר עזרא (כולל נחמיה) שבהם הכתיב חסר ו' (נחמ' ה: ג, ד, ה, יא; יא: כה, ל). רק בפסוק אחד בספר עזרא (נחמ' יב: כט) נכתבת המלה 'שדות' מלא ו'. הערה זהה מופיעה גם במ"ק-ד כאן.

7 ראה: ייבין, סעיף ג, 13.
8 ראה: זר, המפרסם את כת"י JTS L 729.
9 ראה: הלבנון, שנה א, עמ' 31.
10 תנ"ך ילין-קמחי לא פורסם בדפוס. תצלומו מצוי אצלי.
11 ראה: ייבין, סעיף ג, 13.
12 תודתי לפרופ' ייבין ולרב ברויאר על הערותיהם בעניין זה.
13 ראה: ייבין, סעיף טו, 30; שם, סעיף יב, 2.
14 ויצברו — ראה: ייבין, סעיף יב, 1. הנני — שם, סעיף ג, 31. ובעבדיך — שם, סעיף טו, 18. את הערב — שם, סעיף טז, 3.

כֹּדֶם אֶרֶץ יְהוּדָה בְּקִבְצוֹ
אֶת־כֹּפֹתֵי יִשְׂרָאֵל מִזֹּה עַמּוּס
אֲשֶׁר נִפְצוּ בְּסוּגַת שִׁתְיֵיכֶם
לְעֵינַי הַגּוֹסֵם מִשִּׁבּוּי עַל
אֲרָמְתֶם אֲשֶׁר נָתַתְי לְעֵבְרֵי
לְעֵקֶב מִשִּׁבּוּי עֲלִיחַ לְכַטָּח
וּבְנוֹתֵיכֶם וְנָטְעוּ כִּרְמִים
וּמִשִּׁבּוּי לְכַטָּח בְּעֵשׂוֹתַי
שִׁפְטוּסִים בְּכֹל הַשְּׂאֲטוּסִים
אֲתֶם מִסִּבּוֹתֵיכֶם וְהָיוּ עִמָּךְ
אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם

ד
בי
בטי
ל
ל
ל
חפ
ל
ל
ל

קטע מתוך יחזקאל כח כה-מ
בכתר ארם צובה (במידות
המקוריות של כה"מ)

(3) ויצברו (שמ' ח:ט) — ל' הצורה 'ויצברו' היא יחידאית. בפסוק אחר (בר' מא:לה) מופיע 'ויצברו' (ו' בשווא).

(4) ב' ככל הנראה מתייחסת מסורה זו לצירוף 'שלח עמי' בעמדה שמימינה. צירוף זה מצוי שתי פעמים במקרא (שמ' ח:טז; י:ג). מסורה דומה נמסרה במ"ק-שש בשני המקומות ובמ"ק-ד במקום השני. פירוט הפסוקים מצוי במ"ק-ש במקום השני וכן אצל גינצבורג.¹⁵

אשר לעדותו של מר סבאח על שמות הוי"ה שנכתבו כזהב — לא ידועה לי עדות נוספת על כך. קאסוטו מעיד על 'צירורים כזהב ובצבעים' בדפים הנוספים בתחילה ובסוף, כלומר בדפים שבהם היו קונטרסי המסורה.¹⁶

15 ראה: גינצבורג, סעיף ש 517. תודתי לרב ברויאר על פירוש הערת מסורה זו.
16 ראה: עופר, עמ' 279; שמוש, עמ' 89-90.

הפניות ביבליוגרפיות

ברויאר	מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז.
גינצבורג	כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתבי-יד עתיקים, לונדון תר"מ.
גלצר	מ' גלצר, 'מלאכת הספר בכתר ארם צובה והשלכותיה', ספנות, יט (ס"ח ד), תשמ"ט. עמ' 167-276.
זר	ר' זר, 'מאורות נתן לר' יעקב ספיר', לשוננו, נ (ניסן-תמוז תשמ"ו), עמ' 151-213.
ייבין	י' ייבין, כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט.
ספר החילופים	ספר החילופים, ההדיר א' ליפשיץ, ירושלים תשכ"ה.
עופר	י' עופר, 'כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו', ספנות, יט (ס"ח ד), תשמ"ט. עמ' 277-344.
שמוש	א' שמוש, הכתר — סיפורו של כתר ארם צובה, ירושלים תשמ"ז.

אל
רופא
אפר
מבוא
למרח
—
ה
אין ב
הרבי
האור
במצ
של
מספ
העור
בכך
יהד
עמל
יהדו
הקיס
ד
הפא
שיש
חיבו
וחוכ
הנוד
פירו
1
2
3